

Анђела Граупера

ИЗВЕШТАЈИ ИЗ СРБИЈЕ

Анђела Граупера (1876–1940) је шпанска медицинска сестра, књижевница и новинарка која је боравила у Србији за време Првог светског рата. Радећи као добровољна болничарка Црвеног крста, провела је седам месеци у Нишу током 1914. и 1915. године, негујући рањенике. Осим добротворног рада, она је недељу за недељом слала извештаје с лица места дневнику *Новосћи* (*Las Noticias*) из Барселоне. У њима је јављала о својим утисцима из Србије, мукама медицинског особља и пацијената у тешким условима живота и рада, о актуелним ратним збивањима на Балкану и, нарочито, о људима које је сретала, њиховом менталитету, физичкој и моралној снази, као и невероватном патриотизму, ком се дивила.

Пожртвованост Анђеле Граупере, њена добротворност и текстови о Србији, нажалост, потпуно су непознати српској јавности. Осим новинских извештаја, написала је књигу *Велики злочин: шта сам видела у Рају* о страдањима којима је присуствовала у нашој земљи.¹

У наставку су Грауперине репортаже из Србије објављиване у барселонским *Новосћима* у периоду 15. септембар 1914 – 15. децембар 1915, први пут преведене са шпанског на српски језик после сто десет година.

Захвалност за оригиналне извештаје дугујем Марији Жарковић, докторанткињи на Аутономном универзитету у Барселони.

Превод посвећујем прадеди Младену Стојановићу, палом за слободу 1914. године. (Јасна Стојановић)

Анђела Граупера²

¹ О књизи, лику и делу А. Граупере прочитати у: Стојановић, Ј. (2024). „Књижевница Анђела Граупера, добровољна болничарка у Србији за време Првог светског рата”. *Лешојис Мајнице српске*, књ. 513, св. 5, мај, 538–566. https://www.maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_513_5/12%20Stojanovic.pdf.

² Извор фотографије: Перишић, М., Шкодрић, Љ. и Рељић, Ј., *Краљевина Србија и Краљевина Швајцарска*. Београд, Архив Србије, 2017, 214.

Ниш, 15. септембар 1914.

Господине уредниче,

Ви знате колико сам желела, хуманости ради, али и зато што сам тако осећала, да понудим своје услуге санитарним амбулантама српске војске – те тако јуначке, тако напаћене и племените војске, и знате да ми је та жеља постала опсесија.

Захваљујући Вама, господине уредниче, и Вашој препоруци господину конзулу Србије у Барселони, моја скромна понуда је прихваћена; укрцала сам се за Ђенову, стигла у Бари, па коначно и у Солун, одакле сам прешла у Ниш, данас другу престоницу Србије, где се управо налазим и одакле ћу јављати вести онолико често колико ми то буде дозвољавала моја племенита, мучна мисија.

Управо док Вам пишем, перо ми подрхтава, а тело посустаје од неспавања. Требало нам је двадесет и осам сати да стигнемо у Ниш. И онда се задеси да после толиког напора ни у једном градском хотелу нема слободне собе и да морам да проведем ноћ кућајући на столици. Дивоте рата!

Воз је био претрпан и још једном увиђам да и у најобразованијем појединцу чучи примитивни човек, онај што себичност претпоставља свакој људскости.

Да знате колико сам снажно доживела прелазак српске границе и прегледање пасоша! Љубазна, савршена господа су то обавила!

Изненадила ме је толика предострожност, на коју нисмо навикли, па сам ревносно пратила све што се догађа.

Српски војник је задовољан, раздраган, на њему се не примећује умор нити се на његовом лицу запажа било какав напор; он зна да брани своју домовину и зна да ће је бранити до смрти.

Елита београдског друштва склонила се овде; како су ми рекли, тамо и даље падају бомбе.

Што се мене тиче, волела бих да ми је ово коначно одредиште јер сам преморена од оволиког труцкања.

А кад је у питању ова земља, одушевљена сам српским пејзажом. Њиве су савршено обрађене; на пространим равницама, окруженим огромним планинским ланцима као каквим непремостивим лавиринтима, спокојно пасу говеда и овце. Заиста мислим да је ово земља предодређена за напредак, јер је настањује привилегована раса. Већина војника и официра је високог стаса, снажни су и лепо грађени. Хотелима недостаје чистоће и одређене префињености културе, али оне ће се, без икакве сумње, стећи како се земља буде развијала.

Путовала сам ноћу, воз је био у потпуном мраку и ужасно тешко су ми пале гужва и нехигијена бројних сапутника.

Било би ми хиљаду пута драже да сам путовала с војском него с овом чудном мешавином странаца који су од купеа направили свињац. Ах, како смо ми Шпанци увиђавни! Верујте, драги пријатељу, да сам се међу свим тим странцима (међу којима, да напоменем, није било ниједног Србина) осетила поносном што сам Шпанкиња.

Напокон смо стигли, јер ништа не траје сто година; одмах сам приметила да је Србију преплавило усхићење: улице су украшене националним заставама што лепршају на ветру и дају живописност становништву, током целе ноћи музички ансамбли крстаре улицама у част српске заставе, а народ је поздравља с патриотским жаром. То ме је дубоко дирнуло.

Срби су потукли Аустријанце до ногу и успели да заузму Земун на другој обали Дунава.

Српска војска је мало страдала, али је зато код непријатеља, што због погинулих, што због удављених у реци Дрини, било 15.000 мртвих.

Могу да Вас уверим да су Срби храбри, издржљиви и истински стоици. Пошто сам задужена за дезинфекцију и припрему материјала за превежање, запажам да готово сви имају повреде на шакама и рукама, а ипак их подносе без имало кукања, чак и најболније процедуре.

Прича се да су Аустрија и Немачка тражиле примирје, али да овде не желе да им га дају јер се планира смањење територије прве и потпуно уништење друге државе.

Има грозних детаља које моје перо не би успело верно да пренесе.

Сигурно ће кроз неколико дана сви који су се склонили у Ниш вратити у Београд и то ће бити велика ствар, јер не можете ни да замислите како се овде живи: сви збијени, на гомили.

Видела сам отмене даме у сиромашним, бедним кућама, правим свињцима, које би чак и наша радничка класа презрела.

Срби ми се чине добрим и трезвеним људима који изнад свега воле слободу. У неком од наредних писама продубићу ово, јер ваља живети живот једног народа да би се видело шта му куца испод коже.

Љубазно и срдечно Вас поздравља и опрашта се до следеће прилике

Анђела Граупера

Примљено 7. октобра.

Из Србије
(Ексклузивно за *Новости*)

Ниш, 22. септембар 1914.

Господину уреднику *Новости*. Барселона

Уважени пријатељу и поштовани господине,

Коначно су ме упутили у болницу број 8, мада ће ме за који дан пребацили у амбуланту ближе логору.

Полазећи на нови задатак срела сам на улици бројне групе младића спремних да покрију губитке, којих има много, јер су болнице пуне рањеника.

Ми много радимо и заиста боли гледати толику људску патњу. Док у операционој сали припремам компресе, завоје и антисептике и помажем при лечењу,

неизрециво ми је тешко и из дубине душе ми се диже крик побуне против неправедности судбине. Пред мојим очима пуним суза, у језивој поворци, дефилију без разлике мушкарци седе косе и дечаки на чијим се наусницама једва назире прва сенка.

Данас су се током интервенције онесвестила четворица несрећника, не могавши да издрже бол!

Ти незнани јунаци, ти животи што ће се угасити као толики други, без трага, као краткотрајне звезде! Шта мари! Отаџбина тражи животе и добија животе, а земља остаје без руку које ће је обрађивати, домови остају без очева, синова, супруга, браће.

Одиграла се још једна страшна битка, у којој су учествовале коњица, пешадија и артиљерија. Срби су поново однели победу.

Пометња међу Аустријанцима је огромна: док су бежали, оставили су 20.000 килограма брашна, 30.000 конзерви, 3.000 килограма соли, 2.000 комада ћебади и гомилу одеће, 500 кревета и болницу за лечење 100 рањеника, са целокупном опремом, као и 40 вагона свакакве робе, која је допремљена у овај град.

Ниш је пун аустријских заробљеника; многи помажу у болницама око рањеника. Мирни су, помирени са судбином, можда чак задовољни што не морају да убијају или гину.

Верујте, пријатељу, да никад нисам видела оволику грозоту: потпуно сам смушена, слуђена; осећам да ми се срце слама, покушавам да плачем, али не успевам.

Међу рањеницима има врло младих људи, готово дечака, са тешким повредама. Једном од њих су из ребра извадили огроман шраф, залемљен за комад гвожђа. Ја их помилујем, а они испрате моје кораке нежним погледом, покорно, захвално. Те сироте невине жртве су многима одбојне јер су дроњаве и прљаве... А како да буду чисти кад читаве дане проводе напољу, без купања, спавања, стално на опрезу? Јадничци!

* * *

Данас сам, током редовне визите са доктором Виселом, осетила неизрециву бол.

Свуда су јауци, уздаси, бол, сузе! Нема дома у ком се не оплакује губитак вољене особе, нити породице која нема сина, супруга или брата који јечи у болници. Чак су и дани тужни, сунце сија у интервалима, а онда се небо зачас прекрије покривачем од црних и густих облака, као да и природа жели да учествује у овом општем болу.

Ноћу суморно цвили ветар, повијајући висока стабла и увлачећи се кроз прозоре са сабласним звуком који, уз јечање рањеника, мојој узнемиреној, болној и грозничавој души не да да заспи.

Док конвоји рањеника стално пристижу, други се спремају да пођу, пуни младости и енергије за деловање у непријатељском табору.

Битка која се тренутно води, као и она од пре два дана, била је повољна за Србе, који сада брзо напредују према Сарајеву, месту трагедије која је узроковала овај рат. Болнице и амбуланте су пуне рањеника са непојмљивим, стравичним повредама од думдум метака.

Ако будемо имали неколико дана мира кад се ова битка оконча, послаћу вам детаље, јер сада сви – доктори, директори, помоћници, болничарке... – једва чекамо да падне мрак да одморимо своја исцрпљена тела.

Ипак, и поред свег овог ужаса утеху даје полет с којим омладина одлази у рат.

Ова плејада јунака, ови мученици који бране праву ствар фанатично љубећи своју домовину жаром какав досад нисам видела, хитају да освоје иманентни циљ, не хајући за физичке патње.

Али од свих оних који весело крећу у рат – колико ће их се вратити?

Проклет, проклет хиљаду пута био рат!

Анђела Граупера

Примљено 10. октобра 1914.

Из Србије

(Од нашег специјалног дописника)

Ниш, 25. септембар 1914.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Уважени пријатељу, јуче сам премештена у пољску болницу далеко од града, крај железничке пруге.

После вишедневне праксе у нишким болницама, где сам припремала терапије и завоје, ушла сам у другу фазу обуке. Кад будем научила уобичајене изразе за лечење и за болести, словенске речи које нисам знала кад сам стигла овде (као што Вам је познато, говорим само француски и италијански) и кад будем могла савршено да разумем потребе тих сиротих рањеника, пребациће ме на прву линију, где ће мој рад бити двоструко кориснији.

Данас је приспео воз пун рањеника; они најтежи су смештени у зграде које служе као амбуланта, јер је њима помоћ ургентна. Мање опасни случајеви, као и они којима прва помоћ није толико хитна, послати су у град.

Каква страхота! Језиво покидана тела; комади крвавог меса, отечени од повреда, испадају испод грубих завоја стављених на бојном пољу!

То је истински ужас, пријатељу драги, ужас ове туробне поворке, овог *spoliarium* који ме окружује, толики да понекад осећам како губим храброст и да бих, да ме не држи хришћанска вера усађена од родитеља, напустила ову милосрдну, али грозну мисију коју сам себи сопственом вољом наметнула...

А данас сам, усред свег тог јада, доживела врхунску, неизрециву радост!

Међу пристиглим рањеницима су и два брата, потомка Јевреја прогнаних из Шпаније у петнаестом веку, који говоре доста разумљив алхамиадо.³

³ Језик шпанских Јевреја у средњем веку. (Прим. ђрев.)

Не можете замислити како ми је срце поскочило кад сам чула млађег, готово дечака, како кука и јауче, дозивајући из дубине душе:

– *Madre, madre mía querida!*

Не могу да објасним шта сам осетила. Сузе су ми грунуле на очи и полетела сам према њему, стрепећи да нисам нешто умислила.

– Јеси ли ти дозивао мајку?

– *Sí! Eu!*

– Разумеш шта ти говорим?

– Да! Ја сам Шпанац. Моји преци су рођени у Гранади!

Позвах доктора, распитах се и сазнах да је дечак потомак Јевреја који су толико допринели богатству и слави Шпаније у прошлим вековима, а које је католички краљевски пар политички несмотрено прогнао из наше земље.

У породици ових младића, једнако као и у многим другим – како ми рекоше – чува се сећање на њихово порекло и, преношен с оца на сина, чува се и шпански језик који се, иако прилично искварен, одлично разуме.

Хтела сам још да разговарамо, нисам могла да се заситим слушајући га. Ипак, доктор му је наложио одмор и сироти дечак ми је обећао да ће ми, чим му то стање дозволи, детаљно препричати последњу битку, што ћу ја пренети читаоцима *Новоси*.

Тај сусрет пун радости једина ми је утеха у овој далекој земљи у којој сам се досад осећала изолованом, потпуно самом међу људима које не разумем и који ме гледају равнодушно, тек покатакд радознало.

Данас сам чула језик своје земље, први пут откад сам овде, и у мојој је души заиграо титрај оних успомена што нас никад не напуштају: на мајку и на отацбину. Ови младићи су предмет моје највеће бриге и молим се за њих хришћанским жаром!

У овој болници, односно амбуланти, са мном раде један лекар, дописник грчких новина, један амерички дописник и старија госпођа, болничарка попут мене, која шаље извештаје руским новинама.

Не знам хоће ли моја писма стићи до Вас; наложили су да се отворена стављају у сандуче испред болнице; односе их свакодневно, али сам бог зна каква им је судбина.

Завршавам сад ово, писано на брзину, и опраштам се до следећег.

Морам да се посветим рањеницима, посебно свом омиљеном болеснику, коме желим што скорији опоравак како бисмо могли да ћаскамо на шпанском који Сервантес сигурно не би препознао, али који звучи љупко и дивно кад си хиљадама миља далеко.

Ваша привржена, поуздана служитељка

Анђела Граупера

Примљено 19. октобра 1914.

Из Ниша

Ниш, 29. септембар 1914.

Ужаси рата

Господину уреднику *Новости*. Барселона

Драги господине,

И најтврђе срце се стегне пред језивим призором болничких соба, где се толики несрећници, толики храбри војници тешко страдали на бојишту, батргају између живота и смрти.

Сваког часа пристижу нови рањеници, а наставиће да пристижу док год Бог то буде хтео, јер се жестоке борбе одвијају без престанка, од првих сунчевих зрака па до дубоко у ноћ.

Становници Босне, различитих раса и националности – Аустријанци, Јевреји, итд. – беже у паници, напуштајући своје домове и имовину, носећи са собом само неопходне ствари, јер је звук српског митраљеца, све ближи, најаву страшне опасности: мора да је освајач близу, напредује брзо, одлучан да преузме оно што му као освајачу припада.

Српске трупе свакодневно освајају терен. Сад остаје да се види да ли ће, кад стигну на територију која није њихова, као награду за свој ратнички поход наићи на најнезахвалнију награду коју ратне вештине могу да приреде непријатељу или ће, напротив, њихове победе бити крунисане оном најкориснијом и најдефинитивнијом од свих.

Поља којима је протутњао ратни ужас на себи носе утиснуте неизбрисиве трагове ратног лудила и убилачког беса зараћених војски: опустошена поља, разрушене куће, прождрљивошћу ватре и силовитошћу гвожђа оронуте и поцрнеле зграде. И гомиле лешева, разбацаних на све стране, бескрвних лица и очију пред ужасом смрти.

Код Срба је мржња према Аустријанцима и Немцима неумољива. Кажу ми да непријатељ без милости ликвидира све ратне заробљенике и да су током првог окршаја српских и аустријских трупа ови изненада упали у једно село и масакрирали житеље, не штедећи ни децу ни старце. Шеснаест младих девојака су разголитили, сурово мучили и препустили окрутности солдатеске. Онда су им одрубili главе и побацали их у дубоку јаму, претходно ископану у присуству жртава.

Тако су ми они испричали, и само преносим њихове речи, јер о поменутих догађајима немам ни најмању личну потврду. Али је ужас рата тако језив, тако жив, тако продирући, да не губи своје мрачно својство да потресе чак и са дистанце и путем препричавања, као и да подсети на то да међу људима није све љубав, правда ни људскост.

Анђела Граупера

Примљено 31. октобра 1914.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

После двадесет два дана ревносне брига лекарâ око младог Србина (на мој захтев), потомка старих шпанских Јевреја о коме сам Вам писала у прошлом писму, коначно сам чула необичну причу о бици у којој је учествовао и у којој су рањени он и брат. Братовљево оздрављење ће много дуже потрајати јер су му ноге смрскане и врло је могуће да неће издржати тешку операцију којој ће бити подвргнут.

А што се тиче мог штићеника, малог Давида, вероватно ћемо моћи да му спасимо једну руку, иако су му обе биле у завојима и скоро потпуно разнете кад је стигао.

Упада у очи да деведесет одсто рањеника имају повреде од метка на шакама и на рукама. Не знам зашто је тако, нити лекари умеју да објасне, што и није њихов задатак, већ да лече, што дивно чине, јер су здравствени систем и хируршки материјал који су усвојили Срби најсавршенији за које се зна.

Сироти Давид (чије црте подсећају на нашу расу) захвално прихвата позив да пређе у павиљон за опоравак и стално буде под мојим надзором; с тугом прима вест о озбиљности повреда свога брата Исупа и нас двоје се, после кратке шетње, смештамо у један угао чекаонице железничке станице. Док нас пријатно греју топлота централне пећи и зраци блештавог сунца које се пробија кроз решетке на прозорима у приземљу, почиње за мене најоригиналнија и најпотреснија прича коју сам икада прочитала или доживела.

И то не зато што тај разговор по себи превазилази границе данас уобичајеног, ни због тога што сам Шпанкиња, далеко од својих сународника, од којих сам се растала у Барселони пре само три месеца, већ и због необичних околности везаних за мог саговорника.

Свакако бих се изненадила да налетим овде на лекара или трговца из Каталоније, иако је познато да нема тачке на свету где моји земљаци нису крочили; но, понављам, моја запањеност била је без премца кад сам чула плачан глас сиротог дечака како усред Србије дозива мајку на шпанском.

Обрадоваћу читаоце *Новоси* опширном и сликовитом причом симпатичног Јеврејина Давида, који жели по сваку цену да буде Шпанац и горди се тиме, и који – како се у његовој породици преноси с колена на колено – верује да ће у гранадској алхаферији⁴ повратити стару кућу коју су његови преци, по краљевској заповести, напустили пре више од пет векова.

Ево дела те приче, мада је памтим целу, са свим њеним нетачностима, за случај да ми једног дана падне на памет да објавим белешке о овој невероватној пустиловини:

⁴ Вероватно назив за некадашњи арапски или јеврејски квартал у Гранади. Данас постоји Палата Алхаферија (*Palacio de la Aljafería*), али у Сарагоси. (Прим. ђрев.)

„Дана 19. септембра налазили смо се на положају Мачкова глава, на врху малог брежуљка, одакле су аустријске снаге, десет пута бројније од нас, силовито одбациле три батаљона петог пука.

Наш батаљон је био одсечен и потпуно немоћан пред бесним нападима непријатеља који је хтео да се докопа наших топова.

У тој акцији 'Крупан' покољ је био страшан. Гледали смо како Аустријанци надиру и нисмо знали на коју страну да кренемо.

Сви наши официри су погинули и почели смо да очајавамо, кад до нас дојаха један виши официр, који упита:

– Шта је, јунаци? Шта то радите?

– Ми смо резервисти.

– Зар не видите шта се доле дешава? – викао је официр, показујући према бојном пољу. Зар не видите да непријатељ отима наше топове и то мирно посматрате скрштених руку?

– Нисмо добили никакву наредбу.

– Где вам је командант?

– Немамо команданта, погинуо је или је рањен.

– Онда за мном, јунаци; ја сам ваш капетан!

Војници су оклевали да послушају официра ког не познају, али он стаде на чело батаљона, исуче сабљу и узвикну жустро:

– Војници! Ја сам Ђорђе, син вашег краља Петра. За мном ко није кукавица!

Чувши ове речи, батаљон као да је ударила струја. Ободрени ентузијазмом и уз повике 'Живео краљевић!', појурише за њим као лавина, рушећи све пред собом.

Остали батаљони петог пука, видевши тај вод храбрих како јуриша предвођен краљевим сином, и то на коњу, а не пешице – како налажу правила – одмах се прегруписаше и навалише на непријатеља, не чекајући нова наређења.

– Урааа! – викао је краљевић.

– Урааа! Ураа! – орило се из три хиљаде грла кад цео пук груну на Аустријанце, који одмах кренуше да се повлаче.

Поново слободна, артиљерија отвори ватру на непријатеља и пола сата касније победа је била наша.

При крају ове епске битке један од последњих аустријских куршума погодио је краљевића.

Недалеко од места где је краљевић рањен мене је покупио санитет и пружио ми прву помоћ.

Иако су ми обе руке биле повређене, био сам свестан и видео сам како моја браћа по оружју односе краљевића Ђорђа на носилима до пољске болнице.

У бици је рањен и мој брат Исуп. Погодио га је шрапнел близу топова који би, да није било краљевића Ђорђа, пали у руке Аустријанцима. Ми смо имали доста погинулих, али непријатељ је, како нам рекоше у амбуланти, претрпео огромне губитке.”

Довде иде прича малог Давида, из које сам изоставила многе сликовите детаље како ово писмо не би било бесконачно, а коју је он завршио одиста епским питањем:

„Реци ми, сестро: хоћу ли моћи поново у рат с овим што ми је остало од руку?”

Анђела Граупера

Примљено 5. новембра 1914.

Из Србије

Ниш, 30. октобар 1914.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

У часу док исписујем ове редове, у воз који стоји спреман на станици близу болнице број један Црвеног крста, укрцава се 5.000 људи, да ојача борбену линију код Шида,⁵ а жустрина српских младића у тој експедицији, и њихова храброст (коју не умањује поглед на хиљаде рањених, распоређених по свим јавним установама града Ниша), достојна је дивљења.

Неки су отпуштени из болнице тек пре неколико дана и још су у завојима, а ипак се прикључују овим редовима, не показујући ништа мање полета од осталих.

Годи души кад их види тако орне, и стиче се уверење да је ово народ јунака коме је победа загарантована, али по цену колико крви?

Јуче је стигло 456 рањеника из језиве акције на фронту Дрина–Шабач, одакле су, према многим сведочењима, Аустријанци протерани, претрпевши огромне губитке. Исти воз који је довео ту безобличну људску масу што извикује страшан бол својих рана сада ће на борбену линију одвести хиљаде других јунака и жртава.

Данас сам неговала једног младог добровољца пристиглог последњим возом. Он је мишићав, мужеван и изражајног лица.

Разнет му је први чланак палца на десној руци и, пошто сам га брижљиво превела, препричао ми је акцију у којој је рањен.

То се догодило у језивој бици на обалама реке Саве, кад је непријатељ претрпео губитак од 7.000 погинулих и 5.000 заробљених – који ће нам ускоро стићи овде – не рачунајући рањенике. Тешко је претпоставити тачан број наших, јер смо сви преаузети и без имало времена за процене.

„Пуцњава није престајала данима. Уопште нисмо спавали, а како нас је морила глад, пуцали бисмо и сагињали се да поједемо следовање хлеба; и тако, између залогаја и залогаја, по један пуцањ. Напредовали смо и освајали терен пузећи, пошто је непријатељ покушавао да пређе Саву, али без успеха.

Одједном сам осетио нешто чудно на руци, праћено оштрим болом. Метак ми је управо био разнео први чланак на палцу. Крв је шикљала и бол је био неподношљив, али нисам испустио оружје. Баш у том тренутку надређени је повикао: 'Напред!' 'Ура! – Ура!' – повикасмо и ми, ободрени. И мој глас се придружио, снажно и одлучно, те појурих са друговима ка непријатељу, који је све више узмицао. Победили смо,

⁵ Нејасно. У оригиналу стоји *Chitza*. (Прим. ђрев.)

аустријски губици били су непребројиви, заробљеници бројни, а ми смо једва имали погинулих.”

И ту је једноставну чињеницу – кажем *једноставну* у поређењу са разарањима непријатељске артиљерије над осталим рањеницима – објашњавао живим, топлим гласом, са заносом и ентузијазмом који терају сузе на очи. Сведочила сам патриотизму у његовом најчистијем виду.

Један рањени заробљеник 26. пука Ландштурма, такође примљен у ову болницу, каже да су Аустријанци, по повлачењу српске војске из С...⁶ попалили села и поубијали српски живаљ, а да су наредбу дали мађарски официри пошто је дошло до сукоба између аустријских и српских снага аустријске војске, што је дегенерисало у праву битку.

* * *

Свакодневно стижу вести о новим српским победама, и то ме не чуди јер почињем да схватам овај народ: иза његове грубости крије се неустрашиво срце, спремно на велике борбе, тако да га у историји времена чека сјајна будућност.

Кроз неко време, како се будем привикавала на оволико људског страдања, тражићу да ме пошаљу у логор. Јасно је да бих пресвисла од ужаса да сам из Барселоне отишла право тамо, јер још нисам спремна за толико растргнутог меса, толико крви, толико бола.

Данас сам први пут примила писмо од породице. Какво усхићење! Нисам га прочитала, него прогутала! А после сам неутешно плакала од радости.

Здравље ми је на завидном нивоу; зима ме не плаши, штавише снажи ме и даје ми здравље које никад нисам имала у Шпанији, а телу снагу да издржи дуг и тежак напор.

До следеће прилике, опрашта се Ваша поуздана служитељка

Анђела Граупера

Примљено 26. новембра 1914.

Из Србије

Ниш, 20. октобар 1914.⁷

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Ниједног трена не престаје грозничава ужурбаност у овдашњим болницама, јер, једнако као што се отпуштају опорављени рањеници, а у Ускуб⁸ шаљу реконвалесценти с тешким повредама, тако пристижу нови контингенти које је из борбе избацило аустријско оружје, да заузму упражњена места.

⁶ Нејасно. У тексту стоји *Synne*. (Прим. ђрев.)

⁷ Могуће да је у питању грешка, и да треба да стоји 20. новембар. (Прим. ђрев.)

⁸ Скопље. (Прим. ђрев.)

То је једна непрестана плима и осека људских руина, а нечувено је што они уопште не брину због својих рана, већ зато што су спречени да се боре, и свуда се чује исто питање: „Хоћу ли оздравити? Кад ћу се опоравити?”

Овај народ је, господине директоре, једноставно задивљујући, а његова пожртвованост за отаџбину граничи се са узвишеним. Само тако се објашњава да нација са једва три милиона становника толико дуго држи под контролом моћну аустроугарску војску.

У тренутку док ово пишем у Ниш је приспео велики број аустријских и немачких заробљеника. С прозора своје собе гледам како вијугавом стазом, у тишини, кривуда суморна поворка људи огрнутих плавкастосивим шињелима, без оружја и без пртљага. Две хиљаде њих пролази крај усправних зелених јела: једни помирили, други раздрагани, већина понижени, понеки рањени, остали индиферентни и ћутљиви, губе се у завојима пута.

Срби их гледају како пролазе, у тишини и с поштовањем, без увредљивих речи, без ироничног погледа или осмеха за поражене, већ пре уз знаке уважавања и сажаљења због толике жртвоване младости. Победник уме да поштује побеђеног, а ја се, из дубине душе, дивим и једнима и другима.

Нисам овде видела ниједан од оних вандалских поступака неких других нација о којима сам толико пута читала у штампи.

У амбулантама се с истом бригом лече српски официри и војници, као и аустријски, и ту се мешају и разговарају, а ништа осим униформе не указује на то да су непријатељи.

Посматрам их и кажем себи да ће се они који овде разговарају пријатељски срдачно, сутра, на одвратном фронту, поново клати без милости. Такав је проклети рат! Претвара људе у звери жедне крви!

Уморна сам и умор ми склапа очи.

До следећег писма, поздравља Вас

Анђела Граупера

Примљено 3. децембра 1914.

Из Србије

Ниш, 4. децембар 1914.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Коначно се догодило оно што је морало да се догоди, а то је да ми је овај тужни приказ ком присуствујем већ неколико месеци на концу исцрпио снагу па сам морала да останем у кревету доста дуго, због нервне слабости која ми је угрозила живот.

На срећу, моја снажна природа је однела победу.

Током ових дана принудне неактивности, ратни спектакл је попримио толико повољан обрт за Србију колико погубан за непријатеља, и ја се надам да ће ускоро мир окончати све ове ужасе.

Заробљеници пристижу свакодневно, а број оних овде смештених износи 25.000. Пада киша и хладно је; ујутру је блато залеђено, а после ноге упадају у њега, што отежава пролаз несрећних заробљеника који стално пристижу, исцрпљени, гладни, блатњави до паса, поражени и понижени.

У Београду су Аустријанци били загосподарили свиме, покрали и опљачкали радње и приватне куће. На двору није остало ништа, а у повлачењу су заробили 1.200 младића од четрнаест до шеснаест година.

Кад су српске трупе кренуле да маневришу како би отерале непријатеља, он је, у великом страху од добре и поуздане артиљерије, похрлио ка другој страни, преко моста, али су га срушили српски артиљерци, побацавши несрећне Аустријанце у набујалу реку. У повлачењу су претрпели губитак од 14.000 људи.

Поново слободан, Београд ће ускоро попримити свој некадашњи изглед. Прича се да ће неке амбуланте бити пресељене тамо. Ако се то деси, тражићу да ме преместе, не бих ли дочарала призоре пустоши који сигурно владају у граду.

Наш посао је током неколико дана био огroman и напоран; данас је, међутим, мало мирније. Дабогда се ускоро завршиле све ове муке па да се могу вратити спокоју своје породице и њеној љубави.

Анђела Граупера

Примљено 30. децембра 1914.

Из Србије

Ниш, 23. јануар 1915.

Господину уреднику *Новосћи*. Барселона

Драги господине,

После дужег ћутања, више присилног него жељеног, поново се враћам извештајима из ове далеке земље где све одише слободом и родољубљем.

Телеграф Вас је сигурно обавестио о евакуацији Аустријанаца из Београда после његовог муњевитог освајања, тужног сећања за људе одавде.

Сад имамо предах, свакако више него потребан, не бисмо ли повратили исцрпљену снагу.

У великим собама амбуланти непрестано одјекује песма рањеника који се опорављају па се на тренутак забораве страхоте садашњег европског конфликта. Какве лепе гласове имају ови Словени! Јасне, складне, а умеју њима да модулирају изузетно вешто. Јединствено!

Чак и у најболнијим тренуцима болничког лечења ови људи певају, застајући са песмом да би испустили дуг, болан вапај „мајко“, а за то време жене ћуте, не

преплићући свој сребрнасти глас с њиховим, јер им обичај (и навика) налаже да пуштају глас само код куће, у окружењу ближњих.

Стижу вести да се очекују велики окршаји. Српски народ, храбар и диваљ попут лава у шуми, наоштрио је канџе, спреман да уништи свог надменог освајача.

Аустријанци очекују долазак 50.000 Пруса; кад они стигну поново ће започети тешке битке, а с њима и наш мучни посао.

Слободни Београд мирује, обавијен густом ноћном тмином јер се не пале уличне светиљке, а прозори на кућама и излози су херметички затворени. Све спава тајновитим сном и не чује се ништа до спори уједначени кораци стражара.

У потпуном смо миру; Срби и Аустријанци се ослушкују, осматрају, ишчекујући прилику да се међусобно прождеру. Пошто су Аустријанци у потпуности протерани, овде су остале само хиљаде заробљеника који су, после последње битке, за само три дана преплавили долину у којој се налази ова амбуланта: 40.000 побеђених несрећника.

Докле год будем жива, нећу заборавити ту чемерну поворку ни дуге ноћи у којима сам, жалосна, посматрала небројене ватре око чије топлоте су се заробљеници окупљали.

Аустрија покреће офанзиву против Русије, а ова, жустро и одважно, креће у одбрану и осваја Веротку у Буковини.

На Дарданелима бомбардовање не престаје, под француском и енглеском командом.

Најновије вести кажу да Аустрија жели мир и да ће га тражити. Да ли је то истина?

Дај боже да небо буде благонаклоно и да престану ове страхоте, а ја Вас уверавам, господине уредниче, да ниједно перо није кадро да опише страдања која моје очи гледају сваког дана, свакога сата, свакога часа!

Сад завршавам ово писмо уз обећање да ћу опет писати сутра, са више вести о томе шта се овде догађа.

До сутра, онда.

Анђела Граупера

Примљено 15. фебруара 1915.

Из Србије

Ниш, 23. јануар 1915.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Ратна судбина доноси победу или пак пораз војскама у сукобу, реметећи и најбоље сковане планове, а у ваздуху лебде час очај поражених, час радост победника.

Но упркос томе, смењивање победа и пораза је тренутно, будући да се врло често дешава да данашњи губитници сутра буду победници.

Ипак, и поред тих тренутних обрта, чврсто верујем да ће овај мали народ, који уписује своје подвиге и своје јунаштво великим словима у књигу Историје, успешно решити размирице с Аустријом и да ће, ослобођен свог смртног непријатеља, коначном победом увећати зрачење своје моћи.

Његовом јунаштву и издржљивости диви се цео свет, будући хуманост многих који им упућују вредне донације.

Недавно је једно енглеско друштво под називом *The Serbian Relief Fund* послало донацију у њебади у вредности од 12.000 франака; 2.500 за завоје; 2.500 за лекове и антисептике; 3.750 за хируршке инструменте; 3.750 за стерилизаторе; 2.500 за сирови памук и 12.500 за памучне тканине за чаршаве.

Осим тога, господин Ситон Вотсон⁹ предао је једном српском бискупу¹⁰ 8.700 франака за сиромашне.

Бугарска није ушла у рат онолико брзо колико се очекивало, јер је тражила од Аустрије и Пруске муницију, топове и санитетски материјал, али су ове одбиле да јој их дају.

С друге стране, Румунија је добила кредите од Америке у вредности од 400.000.000 франака, муницију и санитетски материјал, и све то стиже у Солун. Кроз десет или петнаест дана биће у Румунији, па ће и она, заједно са Србијом, ратовати против Аустрије.

Ако Румунија не požури, Русија ће сама ући у Ердел¹¹ и у том би случају Румунија била изгубљена.

Сви ови савези нису ништа друго до претече страшних борби, а с њима и гашење хиљаде живота усред пролећа.

Тренутно пада снег и страшно је хладно. Планине, дрвеће, накривљени кровови кућа, бесплодна земља, кола натоварена сламом или дрвима, људи у тамним оделима и капуљачама, све нестаје и утапа се у чистој белини.

Дува оркански ветар који жалосно савија искривљена дебла стабала и пробија се кроз пукотине на прозорима.

Ево већ неколико дана уживамо у миру и одмору, толико потребним после онолико посла.

У недостатку људства, Аустрија је приморана на пасивност.

У Пруској влада глад, а Турску је поразила Русија, одневши велику победу и заробивши једног од њених најбољих генерала.

Шест пруских јединица стигло је на српску границу, тихо заузимају румунску границу и распоређују се по њој, док се она, ратоборна, спрема у борбу са Србијом против Аустријанаца и Пруса.

⁹ У оригиналу *Setor Watson* (sic!). (Прим. ђрев.)

¹⁰ У Православној цркви то је епископ. (Прим. ђрев.)

¹¹ Трансилванију. (Прим. ђрев.)

Сигурно нећемо дуго чекати да ова амбуланта поново буде препуна рањеника; нећемо дуго чекати јауке и ропце у агонији и поново ће наше руке и беле кецеље бити умрљане крвљу безимених јунака.

Дај боже да се ускоро окончају све ове грозоте!

Анђела Граупера

Примљено 20. фебруара 1915.

Из Србије **(Од нашег специјалног дописника)**

Ниш, 15. јануар 1915.

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Чак и ако траје релативни мир, вести које стижу потврђују да је он више фиктиван него стваран, као предах звери која се одмара како би са још више жестине грунула у бој.

Свих ових месеци које проводим међу Србима одушевљавају ме храброст и јунаштво овог народа; јунаштво и храброст који извиру из демократије и духа правде који нама нису познати.

Српски војници нису тако устројени као наши, али су пожртвовани, знају да се боре и да гину, а то је потребно нацији која тежи да постане велика.

У Србију стиже 30.000 Француза и 50.000 Енглеза из Индије, да иду у Црну Гору.

У Чешкој је избила револуција против Аустрије и Пруске. Било је много стрељања, а већина листова је конфискована.

Полиција је одузела 10.000 прогласа који позивају сваког доброг Чеха да се придружи словенској браћи у борби против Аустрије и Пруске, а с циљем да се отцепе од Аустрије. Хоће ли успети?

Упознала сам овде неколико чешких заробљеника; издвајају се по својој култури и изузетно су поштовани.

Руски одред је пресрео једну ескадрилу од седамнаест аероплана који су маневрисали на мору.

Грчка је рекла да ће, уколико Аустрија поново нападне Србију, мобилисати трупе и укључити се у рат.

Све ове различите вести дају малу представу о томе чиме се бави Аустрија док тако дуго оставља на миру своју непријатељицу Србију, а она покреће своје фабрике и спрема се да победи у борби.

Снег је потпуно прекрио околне планине; ужасно је хладно, а док овај мир траје – дабогда био вечан – борбени дух ових војника не опада, напротив: вежба се свакодневно, и то пуцање, јер је, исто као у Швајцарској, задивљујућа прецизност којом гађају ови регрути, што им даје огромну предност над непријатељем.

До следећег писма, за које не знам када ћу моћи да га пишем и када ће dospети у Ваше руке, опрашта се од Вас и од читалаца овог омиљеног дневника

Анђела Граупера

Примљено 14. марта 1915.

С пута ка Србији

(Од нашег специјалног дописника)

8. новембар 1915.

На броду „Кордак”

Господину уреднику *Новоси*. Барселона

Драги господине,

Ево већ десет дана откако сам се у Марсеју укрцала за Солун, како бих прешла у Србију, одакле сам се вратила пре неколико месеци да у Шпанији нађем предак за свој узнемирен ум и изнурено тело. Посао је био исцрпљујућ, а исто и психичка бол коју смо сви ми који смо пружали услуге у војним болницама морали да подносимо.

Данас, кад се тамо враћам, мучи ме сећање на стравичне призоре којима сам морала да присуствујем за време свог дугог боравка у Београду и Нишу.

А можда су се ти ужаси још више увећали док нисам била ту, јер је тренутно та лепа земља оса око које се окреће стравична борба што потреса свет.

„Кордак” довози војна средства балканским земљама, нарочито топове, та бронзана чудовишта што сеју смрт међу аустронемачким трупима.

Посматрам те застрашујуће инструменте смрти поређане на палуби пароброда, непомичне у својим тешким оклопима, и у глави видим смрт како бљује из својих бронзаних уста, претварајући у дројке снажна тела непријатеља што се бори – како каже – за своја права и за домовину, као што и његови противници кажу да се боре из потпуно истих разлога...

Колико крви и колико суза проливених током шеснаест месеци титанске борбе у којој се супротстављају, не два света идеала, већ два прожимајућа нечовечна егоизма!

Кроз сенку коју на палуби прави платно за заштиту од сунчевих зрака пролазе официри разних националности и госпође у раскошним тоалетама...

Колико огорчења ствара контраст између те нахићености и инструмената смрти који нас окружују!

Да ли кокетерија гуши осећање ужаса код жена?

Јутрос смо пристали на Малти, где су подигнуте чврсте утврде и у чијој су луци укотвљени огромни бојни бродови за одбрану њених слабих тачака; на доковима је наслагана велика количина војног материјала намењеног савезницима.

Овде сам сазнала да је комуникација између Солуна и Велеса поново успостављена.

Такође се прича да су многи бугарски официри дали оставку на своје функције, одбијајући да се боре заједно са својим расним и верским непријатељима – Турцима.

Време је променљиво; море урла и таласи ударају о труп „Кордака”, који неустрашиво одолева њиховим бесним нападима. Ноћу, кад се погасе сва светла и кад се из обазриве предострожности спусте дебели застори на прозорима кабина, кад величанствену тишину беспућа ремети промукло мукање таласа и грозничава лупа бродског мотора, у мене се увлачи осећање страха које ме не напушта док не сване дан.

И ја, која на чврстом тлу неустрашиво одолевам ужасима рата, дрхтим од несигурности тла пода мношвом, као да ми оно измиче под ногама у олујној ноћи...

Али то мучно осећање нестане чим на палуби поздравим прве знаке тмурног зимског дана у коме се зраци сунца боре да пробију тешку маглу што се гомила на хоризонту.

Са мношвом су за столом, с десне стране енглески званичник Црвеног крста који ме обасипа пажњом, и два господина, Француз и Италијан, обојица житељи Париза у (колико сам успела да сазнам) мисији везаној за новчану помоћ коју Француска шаље својим српским савезницима.

Међу нама круже противречне вести иако је током путовања све време радио бежични телеграф, али никоме ништа није саопштено.

Сви смо у неизвесности, немамо појма шта се дешава у свету, лутамо морем не бисмо ли избегли мине и већ дуго смо без контакта са копном.

Данас после ручка, док смо енглески званичник и ја шетали међупалубом, до нас је допрео кикот оних госпођа у прелепим хаљинама што су у мени побудиле огорченост; осетила сам дубоку, неутешну тугу, не могавши себи да објасним како неко може да се смеје на месту на ком се, по цену крви хиљада њихових синова, одлучује судбина толиких народа!...

Капетан нас је управо обавестио да сутра стижемо у Солун, што нас је страшно обрадовало.

У Солуну

11. новембар

Управо смо ступили на копно и морам да Вам кажем да Солун није лако описати због мешавине људских типова и хаотичности његових улица, којим народ иде како зна и уме, јер њима стално дефилују француске, енглеске и грчке трупе.

Припреме трупа и војне опреме су непрестане и, мада су то припреме за смрт, у сваком оку сија претерана, безгранична радост. Чини ми се да у народу никада није било толико доброг расположења, спокоја и смирености, као да се заборављају страхоте којима је намењена та опрема и трагична мисија поверена толиким хиљадама људи.

И то се види свакога дана, није нешто пролазно, већ као да ови будући јунаци имају у души урезану извесност победе.

Морам да останем неколико дана у Солуну, кажу конзули, а после ћу моћи у Монастир¹² како бих оданде прешла у Србију, јер је тамо много рањених а недовољно особља.

Пронаћи смештај у Солуну велики је проблем и сви путници с пароброда и даље су на њему. Ја сам имала среће пошто сам успела да се сместим код једног Турчина који живи сам са послугом.

Да ли ће код њега мој живот, моја слобода, бити у опасности?

Немам појма, али прихватам смештај на неколико дана јер немам другу могућност.

Како ми се тужним и пуним ужаса чини амбијент ове нове Вавилонске куле чијим улицама раздрагано, у ритму музике, дефилију хиљаде младих војника у униформи који, с осмехом на уснама и мирноћом духа на којој им завидим, можда хитају ка смрти!

Колико њих ће се из ровова вратити болесни, обogaљени, без најмање искре младачке радости која им сад сија из очију?

Солун је данас главни центар енглеског и француског Генералштаба и нове трупе стално пристижу.

А што се тиче грчке војске, она је савршено наоружана и опремљена, спремна да уђе у бој уколико се рат приближи њеним границама.

Новине су опрезно уздржане; ипак, данас сам сазнала да се спрема страشان окршај и небројене снаге које ће као ураган сравнити освајачку војску, те одатле оптимизам на лицима шефова.

Током путовања из Марсеја „Кордак” је стално био у пратњи два ловца на торпеда који су му показивали пут. Зато је упловљавање у солунску луку било споро јер је она дословно преплављена подводним минама.

Верујем да ћу уз божју помоћ моћи кроз неколико дана да кренем за Монастир, а оданде ће Вам писати Ваша привржена и поуздана служитељка

Анђела Граупера

Примљено 28. новембра 1915.

Из Солуна

(Од нашег специјалног дописника)

13. новембар 1915.

Господину уреднику *Новосџи*. Барселона

Драги господине,

Имала сам прилику да се спријатељим са понеким од многих лекара који овде бораве у ишчекивању страшног, врхунског окршаја који се, према војним техничарима, реално може очекивати.

¹² Битољ. (Прим. ђрев.)

Данас су нам рекли да се не може комуницирати с Нишом, а такође су данас на српски фронт упућене бројне енглеске снаге, по хитној наредби пристиглој из Лондона.

Прича се да је бомбардовање Варде направило велика оштећења на зградама, јер хици руских бојних бродова уништавају најбоља здања и споменике, као и да су Французи заузели станицу у Струмици.

Од прекјуче су стални контингенти трупа и војних средстава у покрету, намењени рововима који се бране, док сликовиту живост лавиринтских улица протеклих дана смењују мук и нерасположење који уливају страх, а Солун се може упоредити са телом титана из чијих покиданих артерија липти крв што га држи у животу.

Но та усамљеност је тренутна пошто се у северном делу града, и око њега, подиже огроман логор, намењен смештају сто хиљада људи који треба да стигну сваког часа.

Јуче сам била на ручку са шпанским конзулом и једним шпанским пуковником ког сам упознала у Србији – и он је, као и ја, придружен тој војсци – који такође не може да пређе границу.

Тај одважни официр, дирнут мојом принудном неактивношћу (немогуће ми је да притекнем у помоћ својим драгим Србима), уредио је, док се не рашчисти ситуација која ме овде држи, да се прикључим француском санитету, па сам тако и урадила, а они су ме примили с највећим знацима уважавања.

И ево ме сад, у ишчекивању да се отворе путеви и да извршим мисију коју су ми повериле *Новосћи*.

Овде има пуно избеглица из Србије, многи су болесни од страдања и грозота које су претрпели због зверстава и суровости Бугара, а они не поштују ни част, ни живот ни имовину.

Велики број избеглих Срба, на хиљаде њих, нема ни одећу на себи.

Како су то ужасни призори беде и страхоте, господине директоре! Како су зарађује последице овог нехуманог рата који у луке спаса доводи на стотине деце избегле од смрти, деце што узалуд дозивају мајку коју је, услед властите опасности и изbezумљену од страха, себичност натерала да напусти своју драгу дечицу, рођену у срећнијим данима!

Ти призори очаја не могу се појмити у својој стравичној снази док се не виде сопственим очима, и нема тог људског разума који их може икада заборавити кад их једном види.

Данас су нам рекли да енглеске трупе воде на Дојрану титанску, стравичну борбу чије се исходиште не зна.

Француске трупе су заузеле Кенпрулу (Велес) и од јуче воде жестоку артиљеријску битку са бугарским трупaма у Кривалаку.

Срби и даље контролишу превој Бабуна, а Французи су, после крваве борбе, заузели Сирково и Краћевицу.¹³

Данас је сав интерес овог рата, ове светске хекатомбе, концентрисан у овој балканској земљи чија топографска ситуација може да допринесе да се развуче

¹³ Можда Кракорницу, место у Северној Македонији. (Прим. ђрев.)

или пак убрза његов расплет уколико искористе мудру тактику, брзину и енергију којима располажу.

Која ли ће крајност разрешити сукоб? То сам Бог зна, он који у свом умном замљу зна свачију судбину!

Ужасно је хладно!

Јуче је дувао снажан северац, чупајући са стабала пожутело лишће и подижући у пенасте врхове узбуркане морске таласе при њиховом судару са масивним доковима.

Данас јарко сија сунце, после два дана непрестане кише.

Прекидам сад, зову ме моји болесници. До следећег писма, поздравља Вас Ваша одана служитељка

Анђела Граупера

Примљено 1. децембра 1915.

Из Солуна

(Од нашег специјалног дописника)

20. новембар 1915.

Господину уреднику *Новосћи*. Барселона

Драги господине,

Пишем Вам под претужним утиском, још тужнијим због стања времена, јер од 17. траје олуја, толико јака да је поплавила зграде око луке и главну улицу у Солуну, којом се тешко могло проћи.

Приступни мол потпуно је урушен, са степеница су почупане, под бесним налетима таласа, велике плоче од белог мермера, што је све бродове натерало да ојачају повезе како не би били у опасности од потонућа усред луке.

И док елементи бесне нечуеном жестином која увлачи страх у душу, у Солун стижу хиљаде рањеника са бугарског фронта, након последњег страшног окршаја са француским снагама.

Међу рањеницима који су ми поверени налази се млади француски војник, тешко рањен у ногу. Он ми је испричао један од последњих обрачуна, а преносим Вам га онако како сам га чула из његових уста.

„Било је око осам ујутру дванаестог – рекао је – кад је са леве стране Црне почело да надире све више Бугара. Формирали су праве колоне и из даљине су изгледали као велики, огроман мравињак. Мислим да је било тридесет батаљона, можда и више.

Изненада је на наше положаје почео да пада прави грљд од метака. Нисмо одговорили на први напад, заокупљени припремом артиљерије за прецизно гађање, а онда су Бугари, окужени, пришли још ближе.

На нас се поново обрушила обилна оловна киша, погодивши многе од мојих храбрих другова. Тада је наша артиљерија започела своје рушилачко дејство, не успевајући да постигне очекивани резултат, јер је непријатељ, и поред митраљеза

који је косио све више људи, и даље напредовао, остваривши релативну предност у односу на наше положаје.

Убрзо смо увидели да им недостаје артиљерија и да зато имамо много рањених а мало погинулих, и ми неустрашиво, штавише са још више силине, навалисмо напред док су топови бљували гелере. Онда Бугари устукнуше, обесхрабрани гомилом мртвих које су остављали за собом.

Лешева је било толико да су нас успоравали у напредовању. Газили смо их, пели се на гомиле људског мяса, које је скрипало и подрхтавало последњим трзајима. То је био језив приказ и никад га нећу заборавити!

Битка је престала кад се смркло. Пошто су се Бугари повукли у неки заклон терена скривен од наших погледа, одмарали смо се целу ноћ, у очекивању следећег напада.

Наредног дана, негде око један сат по подне, бугарске трупе поново навалише, увелико појачане, и опет отпоче бој, крвав, јуначки и дуг, за одбрану терена који смо освајали без одмора и предаха, педаљ по педаљ.

Занос победе уливао нам је храброст која није слабила ни због великог броја другова палих од бугарског метка, згрчених од бола. Тако смо напредовали пет километара, борба се приводила крају и непријатељ је био савладан, кад падох, погођен, преко једног бугарског леша.

Освестио сам се на носилима. Надам се да ћу се брзо опоравити како бих поново могао у борбу."

Погледах га, потресена. Јадничак! Сумњам да ће икада повратити своју сироту ногу!

Он ми уз осмех пружи руку, коју стиснух својом, а кад сам је пустила видех да на њој још има крви. Уздрхтах. То је можда била његова крв. А можда непријатељска!

И даље се искрцавају енглеска појачања која ће, чим стигну, марширати у помоћ Србима на линију фронта, где се спрема врхунски обрачун с циљем победе над Бугарима, што не сумњам да ће савезничке снаге успети, јер им се храброст граничи са јунаштом.

Јавиће Вам када се то деси Ваша одана служитељка

Анђела Граупера

Примљено 6. децембра 1915.

Из Солуна

(Од нашег специјалног дописника)

23. новембар 1915.

Господину уреднику *Новосћи*. Барселона

Драги господине,

Опречне вести са места сукоба непрестано се смењују, сејући немир, страх или радост, већ према изгледима које имају и извору одакле долазе.

Неке пристижу из званичних извештаја (оних што се тако зову), а друге, и њих је више, од рањеника из јединица које се боре против Бугара, које свакодневно пристижу. Један рањени Француз, пошто сам му санирала болну рану на руци задобијену од три метка, испричао ми је како су улазили у српска села Криволак и Валандово-Раброво са великом предострожношћу, јер су се бојали да ће их жене, деца и старци помешати с освајачима које су дочекивали бацајући на њих ручне бомбе. Били су у страху да би и њих могла да задеси судбина других села која су им пала у руке.

Рекао је како су послали један одред да пренесе локалном становништву да стижу пријатељске снаге.

„Приближавали смо се Криволаку” – почео је – „и издалека, на месечини, допадљиве беле куће, допола скривене столетним стаблима, изгледале су потпуно напуштено. Сеоски спокој није нарушавао ни најмањи шум, чак ни пси нису лајали, као да и они саучествују у зебњи својих господара.

Ниједан осветљен прозор... ниједан! Тишина и тама; али како је почело да свиће, изненађени али у исто време и умирени, сељаци почеше да отварају капије и да се појављују рашчупане дечје главе, а онда и целе прилике које су прилазиле војницима, додиривале им униформу и оружје...

Официри су им давали коцкице шећера, што је децу јако обрадовало па је њихов страх сасвим нестао. Старци, жене и деца упустише се у разговор с војницима, а ратари се понудише за све што нам је потребно.

Да је то била освајачка војска, ти старци, деца и жене супротставили би се њиховом проласку на све могуће начине које налажу неустрашивост и љубав према родној грудии, као што је то радило свако српско село када би на њихову земљу ступила бугарска или аустронемачка стопа, а српска насеља у којима су жртвовани стари, деца и жене броје се на хиљаде.

Али ми смо им долазили у помоћ и они су стављали свој живот у наше руке у замену за комад пријатељског хлеба, не би ли ублажили глад која их је морила и исцрпљивала.

Ово је рат безбројних страхота, а жеђи за осветом придружују се мржња, одмазда, а касније и очај, што све води ономе што се зове јунаштво бруталности.”

И све то је изговорио испрекиданим, дахтавим реченицама, борећи се са грозницом која га је обузимала.

Од овог младића сам сазнала да француски војник пре одласка на фронт добија строгу наредбу да се не препушта пљачки и крађи и да поштује старе, жене и децу, као и да се та наредба строго поштује.

Касније ће нам историја ове трагедије причати о мудрости и разборитости сјајне француске младежи и њеним лудим победничким походима!

Када је овде стигла вест да су се Срби повукли ка Манастиру (а Бугари заузели Прилеп), настала је тешка атмосфера страха и узрујања, јер су скоро сви становници тог града Грци и, док неки мисле да бугарске трупе неће покушати да га нападну, други сматрају да ће га ипак освојити, с циљем да приморају Грчку да се укључи у борбу.

Јуче је на сивом небу била права пометња. Француски авијатичари су прелетали без престанка; од првих јутарњих сати па док сунце није замакло за врхове оближњих планина направили су хиљаду кругова, и то толико близу тла да су стварали мучан утисак да ће нас спљоштити својим огромним крилима.

Та чудовишта су поплашила птице које су, престрављене, бежале, не знајући куда да се склоне од великих летећих створења чији метални звук испуњава ваздух јеком.

А ја, далеко од градске вреве, пишем, медитирам и чекам.

Одређена да идем у Манастир, чекам да се ситуација за савезнике преокрене јер, уистину, ако би рат и великодушност победника били на нивоу напретка двадесетог века, пошла бих одмах, уверена да ћу бити поштована као жена и као Шпанкиња. Али трпети мучење и скрнављење, тужну судбину сваке иоле младе жене која падне у руке бугарској солдатески, никада! Могла бих Вам причати језиве појединости о нечувеној суровости која доказује да је човек без површног слоја културе и даље у свим својим појавним облицима примитивни, дивљи пећински човек.

Много волим своју Шпанију и, пошто је волим, желим да никада не изађе из неутралности јер је утроба рата превише црна и незасита, прождире све што јој се нађе на путу: градове, народе, животе, част!

Прича се како су Бугари, већ уморни и задовољених амбиција потпуним поседовањем Македоније, рекли да не желе више рат, али им је Немачка наредила да морају да га наставе и да сnose све последице док год кампања траје. У случају победе, немачко-бугарски споразум даје Бугарској Моравију,¹⁴ Ниш и српску Македонију.

Овде влада нечувена забринутост да ли ће бугарске трупе освојити или напустити Манастир.

Можда ћу у следећем извештају моћи да Вам јавим изузетно озбиљне вести, а данас се не усуђујем да то чиним пошто се још нису рашириле, а можда ми ни цензура не би дозволила да их пренесем.

Ваша привржена служитељка

Анђела Граупера

Примљено 8. децембра 1915.

Из Солуна

(Од нашег специјалног дописника)

15. децембар 1915.

Драги господине,

Телеграфска комуникација са Манастиром и даље је у прекиду.

Зна се да су две француске авијатичарске ескадриле надлетале град Струмицу и немачко-бугарске концентрационе логоре, бацајући на њих велики број бомби и причинивши велику штету.

¹⁴ Можда Моравску област у Србији. (Прим. њев.)

У Кавадару су стрељана три аустријска шпијуна, прерушена у жандарме.

Овде се без предаха наставља искрцавање енглеских и француских трупа, међу којима има много Индијаца и Алжираца.

После обилне вејавице током неколико дана, праћене ураганским леденим ветром, коначно је засијало сунце, а са њим су поново зарикали топови, подстичући, упркос разведравању, мржње и размирице које свуда сеју смрт; претужна је слика овог града, препуног српских жена и деце који, у потрази за спасом, без хлеба, голи и боси, долазе да потраже уточиште у његовим зидинама.

Почетком овог месеца савезници су поново упутили ноту грчкој влади, али одговора још нема. У њој траже привремено препуштање грчке Македоније, како би ту могли да развијају своје стратешке планове.

Да ли ће се олуја коначно сручити, а ми сносити њене страшне последице?

Уздајмо се у Бога, јер једино Он зна шта ће бити.

Пре два дана сам добила позив да посетим француски логор подигнут свега неколико километара од Солуна; данас сам била тамо и врло сам пријатно изненађена, колико због његовог доброг топографског положаја, толико због комфора у минијатурним собама.

Смештен на једној пространој висоравни северно од Солуна, његове зидине, односно одбрамбене зидове, чине саме куће, чији је један део намењен официрима, а други војницима.

Буљук прљаве, дроњаве деце чека следовање супе коју им свакодневно удељује француска великодушност. Кроз један прозорчић посматрам младог официра задубљеног у писање.

Можда исписује слатку поруку својој љубави, остављеној једног тужног дана у далеком родном граду?

Мало даље, други вредно слажу дрва, а један плави војник, снажан и мишићав, неспретно покушава да зашије подеротину на грубом шињелу. Игла му испада из неспретних прстију, укочених од хладноће, и брже-боље ми уз осмех показује поцепани део, казавши:

– Ала би ми се жена смејала да ме види!

Љубазно позвана, прелазим преко трга који образују кружно распоређени шатори, на коме су поређани велики транспортни камиони и аутомобили; седам на склопиви табуре у једној од лепо грејаних кућица и радознало ослушкујем.

Улазна просторија је истовремено трпезарија, кухиња и писарница. Сто од просто обрађеног дрвета, састављен грубим клиновима и прекривен новом белом мушемом, стоји на средини; на њему су папир, мастионица и пепељара, и до пола очишћене главице црног лука.

До ноздрва ми допире пријатан мирис, гледам ка једном углу где у шерпи нешто ври, поред чистог, новог лонца, на шпорету на петролеј.

Изнад те једноставне, практичне кухиње, свуда наоколо су постављене даске, заправо поличице на којима блистају чаше, тањира и малецне шоље за турску кафу.

На другим полицама су смештене салвете, кашике, ножеви и виљушке, хрпе тањира, конзерве, итд. У најскривенијем кутку висе кобасице.

Зидове красе пиштољи, тестије и чобанске торбе. С обе стране трпезарије, закривене чврстим, простим застором, налазе се спаваће собе са два кревета на којима су квалитетни душеци, меки јастуци и дебела вунена ћебад.

Са мношвом у обиласку је један официр.

Палимо цигарете и, помало сетно посматрајући спирално извијање беличастог дима, мој пратилац ми полако говори:

– Као што видите – каже – одлично смо смештени да издржимо све евентуалности оштре зиме, али... кад ће се окончати рат и с њиме сви ови ужаси?

– Ми смо потпуно уверени у победу, како у погледу војне борбе, тако и економске, јер мученичка Белгија и осакаћена Србија траже од неба освету за варваре – Немце, Аустријанце и Бугаре.

И док ми прича о зверствима тих трупа, пијемо укусну, изврсну турску кафу и ја после два сата полазим, почашћена француском галантношћу, у часу када сунце, опраштајући се од умирућег дана, шаље последње одблеске према далеким планинама, да би поново освануо наредног тегобног јутра.

Чује се метални звуке трубе из оближње грчке касарне и питам се, посматрајући ужурбаност војника жељних хране и одмора, да ли ће и за ове несрећнике куцнути час борбе.

Срдачно Вас поздравља и опрашта се до следеће прилике

Анђела Граупера

Примљено 26. децембра 1915.

(Са шпанској превела Јасна Стојановић)